

Małgorzata Krzysztofik¹

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Instytut Filologii Polskiej

Motyw walki Jakuba z aniołem w piosence Jacka Kaczmarskiego wobec tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej

Wstęp

Jacek Kaczmarski, poeta-erudyta, doskonale znający oraz oryginalnie komentujący kulturę, literaturę i sztukę europejską, wielokrotnie w swojej twórczości czerpał natchnienie ze *Starego* i *Nowego Testamentu*. Wychowany w duchu laickim, ochrzczony na łożu śmierci², w *Biblii* widział źródło uniwersalnych, ponadczasowych symboli, archetypów, motywów i toposów, które ożywiał w piosenkach. W trakcie scenicznego wykonywania programu *Raj*, powstałego pod wpływem lektury *Księgi Rodzaju*, poeta ze zdziwieniem zauważył, że tradycja biblijna jest nieczytelna dla odbiorców, co w jednym z wywiadów podsumował słowami: „Kiedy napisaliśmy z Przemkiem Gintrowskim *Raj* [...], okazało się, że w społeczeństwie, o którym mówi się, że jest w 90 procentach katolickie, nikt nie czytał *Biblii* i trzeba było tłumaczyć, kto to był Jakub czy Hiob”³.

Związek spuścizny literackiej Kaczmarskiego ze *Starym i Nowym Testamentem* wciąż czeka na wnikliwe naukowe opracowanie, ponieważ istniejąca biblio-

¹ Małgorzata Krzysztofik – dr hab., profesor nadzwyczajny w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. Jej dorobek naukowy dotyczy: tradycji biblijnej w literaturze polskiej (płaszczyzny obecności Biblii w literaturze staropolskiej i współczesnej, edycja wierszowanych parafraz biblijnych), staropolskiej literatury popularnej i użytkowej (kalendarze, poradniki, zielniki), badania podstawowych kategorii kultury w tekstach literatury pięknej i popularnej (czas, miejsce, ciało, *sacrum*, *profanum*). Autorka monografii: *Od Biblii do literatury. Siedemnastowieczne dzieła literackie z ksiąg Starego Testamentu*, Kraków 2003; *Studium z dziejów krakowskich kalendarzy astrologicznych XVII wieku. Almanachy Stanisława Słowakowica jako podstawa uogólnień*, Kraków 2010, *Ze staropolskich parafraz ksiąg biblijnych: tom 1 Przypowieści Salomonowe przekładania Józefa Domaniewskiego*, Kraków 2006; tom 2, *Jan z Sanoka, Ecclesiastes*, Kraków 2015; *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w poezji Jacka Kaczmarskiego*, Kielce 2017.

² Zob. K. Gajda, *To moja droga. Biografia Jacka Kaczmarskiego*, Wrocław 2009, s. 354.

³ E. Sobczak, *Swój własny wróg – mój Bóg*, „Znak” 4(2009), s. 4.

grafia tematu jest niewystarczająca⁴. Z programu *Raj* pochodzi piosenka pt. *Walka Jakuba z aniołem*, stanowiąca przykład poetyckiego komentarza do perykopy Rdz 32,25-33. Celem niniejszej publikacji jest analiza i interpretacja utworu, która ma ukazać specyfikę recepcji biblijnego wątku w literackiej kreacji Kaczmareckiego. W pierwszej części artykułu lakonicznie omawiam postać patriarchy Jakuba w *Biblii* oraz kulturze, a następnie przedstawiam różne nurty komentowania wątku walki z aniołem w tradycji żydowskiej oraz chrześcijańskiej. Jest to wstęp niezbędny do interpretacji piosenki. Zrozumienie oryginalności nawiązań Kaczmareckiego do *Biblii* wymaga bowiem odniesień egzegetycznych oraz ogólnokulturowych. Pomijam natomiast interpretację warstwy muzycznej utworu, ponieważ temu zagadnieniu należy się odrębne opracowanie melosemiczne⁵.

Patriarcha Jakub w *Biblii* i kulturze

Patriarcha Jakub, jedna z najważniejszych postaci w dziejach narodu izraelskiego, był synem Izaaka i Rebeki, wnukiem Abrahama, praprzodkiem Jezusa (żył około 1700 r. przed Chrystusem)⁶. Miał brata bliźniaka Ezawa. Ich dzieje opisane są w *Księdze Rodzaju* (Rdz 25; 27-35; 46; 50). Pierwszy z łona matki wyszedł wojowniczy Ezaw, dlatego przysługiwało mu prawo pierworództwa i związane z nim błogosławieństwo ojcowskie. Rebeka bardziej kochała spokojnego Jakuba, który odznaczał się niepoślednimi cechami umysłu. Sprytnie (za miskę soczewicy⁷) kupił od wracającego z pola głodnego brata przywilej pierwo-

⁴ Zob.: M. Krzysztofik, *Tradycja biblijna w programie Raj Jacka Kaczmareckiego*, w: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich, seria III Literatura – Język – Kultura – Historia*, t. 1, *Chrześcijaństwo w literaturze i języku*, red. Z. Abramowicz, K. Korotkich, Białystok 2016, s. 77-104; P. Wiroński, *Wbrew, pomimo i dlatego. Analiza twórczości Jacka Kaczmareckiego*, Kraków, 2011, s. 246-257; K. Gajda, *Jacek Kaczmarecki w świecie tekstów*, Poznań 2013, s. 103-114. Na temat kolęd Kaczmareckiego zob. M. Krzysztofik, *Kreacja Dzieciątka Jezus w zbiorze kolęd „Szukamy stajenki” Jacka Kaczmareckiego wobec tradycji kolędy staropolskiej*, w: *Współczesny i dawny obraz dziecka w literaturze i kulturze*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2017, s. 55-69. Dyskurs poety z Bogiem omawia E. Sobczak, dz. cyt.

⁵ Na temat interpretacji warstwy muzycznej piosenek Kaczmareckiego oraz potrzeby wprowadzenia do badań terminu ‘melosemia’ zob. K. Dźwinel, *Piosenki Jacka Kaczmareckiego w aspekcie zagadnienia melosemii*, „Folia Litteraria Polonica” nr 2/16(2012), s. 110-120.

⁶ Zob. P.C. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015, hasło ‘Jakub patriarcha’, s. 663-665; T. Hanelt, *Antologia postaci biblijnych. Stary Testament*, Poznań 2008, hasło ‘Jakub’, s. 53-58; M. Bocian, *Leksykon postaci biblijnych. Ich dalsze losy w judaizmie, chrześcijaństwie, islamie oraz w literaturze, muzyce i sztukach plastycznych*, przeł. J. Zychowicz, Kraków 2000, hasło ‘Jakub’, s. 141-147; *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8381-jacob> hasło ‘Jacob’ [dostęp 04.03.2018].

⁷ W mowie potocznej funkcjonuje przysłowie: „Sprzedać coś za miskę soczewicy”, czyli lekomyślnie, przez głupotę i za byle co utracić coś cennego – zob. J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurij przysłów polskich i diabelski tuzin*, t. III, Warszawa 1975, s. 83-84.

ródtwa, a następnie dzięki pomocy matki oszukał starego, niedowidzącego ojca, od którego wyłudził błogosławieństwo przysługujące Ezawowi. W konsekwencji tych wydarzeń uciekł przed zemstą brata do Mezopotamii do Charanu, gdzie wykorzystywany i oszukiwany, przez dwadzieścia lat służył u wuja Labana. Poślubił jego dwie córki Leę i Rachelę. Pomimo lęku przed gniewem Ezawa oraz wyrzutów sumienia związanych z popełnieniem oszustwa, Jakub postanowił wrócić do ojczyzny. Pojednał się z bratem. Doczekał się dwunastu synów, protoplastów dwunastu plemion Izraela, a jego imię 'Izrael' stało się nazwą całego narodu wybranego.

W kulturze oraz tradycji żydowskiej Jakub jest centralną postacią historii przymierza z Bogiem. Jego imię figuruje w formule: „Bóg Abrahama, Izaaka i Jakuba” (np. Wj 3,6). Losy patriarchy oraz jego rodziny stanowią popularny temat legend żydowskich i literatury apokryficznej⁸. Koran uważa go za proroka.

Dzieje patriarchy stały się inspiracją dla wielu utworów literackich, muzycznych i plastycznych⁹. Zostały uwiecznione na mozaikach wczesnochrześcijańskich, w cyklach rzeźbiarskich, freskach, płaskorzeźbach, witrażach, gobelinach, tapiseriach, iluminacjach mszałów, rysunkach i dziełach malarskich¹⁰.

Do najpopularniejszych tematów ożywiających wyobraźnię artystów należą dwa tajemnicze wydarzenia z życia patriarchy. Są to jego sen (Rdz 28,12nn) oraz nocna walka z nieznanym przeciwnikiem. Sztuka wczesnochrześcijańska ten motyw obrazuje przez ukazanie grupy zapaśników przedstawionych z profilu. W arcydziełach malarstwa europejskiego uwiecznili go wybitni twórcy, m.in. Rembrandt Harmenszoon van Rijn (*Walka Jakuba z aniołem*, olej na płótnie 1658), Eugène Delacroix (*Walka Jakuba z aniołem*, malowidło ścienne w kościele Saint Sulpice w Paryżu 1853/4), Paul Gauguin, *Wizja po kazaniu*, olej na płótnie 1888), Marc Chagall (*Walka Jakuba z aniołem*).

Na kanwie dziejów Jakuba powstało wiele dzieł muzycznych (m.in. oratoria, melodramaty, komedio-opery, dramaty) oraz filmów¹¹. Krzysztof Penderecki skomponował utwór na orkiestrę symfoniczną pt. *Przebudzenie Jakuba*.

Europejska literatura piękna opisuje liczne epizody z życia patriarchy. Przed wszystkim rozwija temat jego zatargu z Ezawem, a także mówi o spełnionej mi-

⁸ Zob. *Księga Jubileuszów*, w: *Apokryfy Starego Testamentu*, tł. A. Kondracki i in., oprac. i wstępy R. Rubinkiewicz, Warszawa 2000, s. 303-337.

⁹ Zob. M. Bocian, dz. cyt., s. 145-146; G. Ravasi, *Księga Rodzaju* (12-50) tł. M. Brzezinka, red. T.M. Dąbek, Kraków 1998, s. 193-195.

¹⁰ Zob. np.: Govert Flinck, *Izaak błogosławiący Jakuba* (1638), Jusepe de Ribera, *Sen Jakuba* (1639), Rafael Santi, *Spotkanie Jakuba z Rachelą i Leą* (1514-17), Diego Velázquez, *Szata Józefa* (1630), Rembrandt Harmenszoon van Rijn, *Sen Jakuba* (ok. 1644), Jan Steen, *Bóg chroni Jakuba przed Labanem* (1660), Peter Paul Rubens, *Spotkanie Jakuba z Ezawem* (1625-27), Ford Madox Brown, *Bracia przynoszą Jakubowi szatę Józefa* (1871).

¹¹ Zob. M. Starowieyski, *Tradycje biblijne. Biblia w kulturze europejskiej*, wstęp G. Ravasi, Kraków 2011, s. 105-106.

łości do Racheli, ciężkiej pracy u Labana, walce z aniołem oraz o ukochanym synu Józefie¹².

Motyw walki z nieznanym przeciwnikiem jest popularny również w literaturze polskiej. Pojawia się w III akcie dramatu *Akropolis* Stanisława Wyspiańskiego. Nawiązuje do niego poezja współczesna – np. Stanisław Grochowiak (wiersz pt. *Walka Jakuba z aniołem*¹³), Tadeusz Różewicz (wiersz pt. *Walka z aniołem*), Janusz Pasierb (tom poezji *Po walce z aniołem*, w którym znajduje się wiersz pt. *Jakub*), Tomasz Jan Chlebowski (wiersz pt. *Walka Jakuba z aniołem*).

Walka Jakuba z nieznanym przeciwnikiem w *Księdze Rodzaju* (Rdz 32,25-33)

Opisana w *Księdze Rodzaju* scena nocnej walki jest tak bogata w wielorakie sensory i znaczenia, że z uwagi na szczupłość miejsca nie sposób omówić ich wszystkich w niniejszym artykule. Dlatego jedynie sygnalizuję różne nurty interpretacji, co jest jednak koniecznym wstępem do analizy piosenki Jacka Kaczmarskiego.

Walka, która rozegrała się nocą przy potoku Jabbok (Rdz 32,25-33), stanowi moment przełomowy w życiu Jakuba, który po dwudziestu latach służby u Labana, wykorzystywany przez teścia, postanawia wreszcie wrócić do swojej ojczyzny. Ma spotkać się z pałającym żądzą zemsty, oszukanym Ezawem. Naprzeciw siebie idą dwie grupy ludzi: bezbronny Jakub z żonami, dziećmi, niewolnikami i stadami bydła oraz silny Ezaw, z oddziałem zbrojnym liczącym czterystu żołnierzy. Patriarcha czuje się zagrożony, ogarnia go przerażenie na myśl o konfrontacji z bratem. Przeprowadza więc całą swoją rodzinę wraz z dobytkiem przez potok i decyduje, że samotnie spędzi noc.

Gdy zapada ciemność, rozgrywa się dramatyczna, zawzięta walka z nieznanym przeciwnikiem, trwająca aż do świtu. Tożsamość wojownika stanowi niewiadomą. W *Wulgacie* czytamy „ecce vir luctabatur cum eo” (Gn 32,24¹⁴), w *Biblii Tysiąclecia* „ktoś zmagał się z nim” (Rdz 32,25a). Przeciwnik nie mógł pokonać Jakuba, ale wywichnął mu staw biodrowy, wskutek czego patriarcha okulał. Jakub jednak nie poddaje się do końca. W słowach: „Nie puszcze cię, dopóki mi nie pobłogosławisz” (Rdz 32,27) ujawnia się z całą mocą jego determinacja i wola zwycięstwa. Patriarcha otrzymuje w końcu wydarte siłą błogosławieństwo, ale nie zadowala się tym. Chce poznać imię tajemniczego przeciwnika. (Poznanie czyjegoś imienia oznaczało posiadanie władzy nad tą osobą). Ta prośba nie zosta-

¹² Zob. M. Bocian, dz. cyt., s. 143-144; M. Starowieyski, dz. cyt., s. 104-105.

¹³ Zob. A. Kulawik, *Grochowiak nad Jabokiem*, „Roczniki Humanistyczne” 46(1998), z. 1 spec. s. 583-589.

¹⁴ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 1994.

nie spełniona, natomiast Jakub otrzymuje nowe imię, a wraz z nim nową funkcję: staje się Izraelem, który zwycięsko walczył z Bogiem i ludźmi. Nie uważa jednak siebie za zwycięzcę, ale pojedynek podsumowuje słowami: „Mimo że widziałem Boga twarzą w twarz, ocalałem życie” (Rdz 32,31). Z opisaną sceną wiążą się trzy etiologie: zmiana imienia Jakuba na Izrael, nadanie miejscu walki nazwy Penuel oraz zakaz spożywania ściętna stawu biodrowego¹⁵.

W walce patriarchy *Księga Mądrości* widzi przykład dramatycznych zmagania (Mdr 10,12), a *Księga Ozeasza* wzór usilnego błagania Boga o łaskę (Oz 12,4-5). Tajemniczość sceny i liczne niedopowiedzenia sprawiają, że przed egzegietami oraz komentatorami *Biblii* otwiera ona różne możliwości interpretacyjne. Niejasna jest tożsamość tajemniczego przeciwnika. W różnych źródłach można wyczytać, że jest to jakiś człowiek, pasterz, anioł, anioł opiekuńczy Ezawa, archanioł Michał, Bóg, a nawet szatan. Nie do końca wiadomo, dlaczego Jakub walczy, kogo można uznać za zwycięzcę, kogo za przegranego i jaki jest sens zmagania patriarchy.

Wymowa walki Jakuba z nieznanym przeciwnikiem w tradycji żydowskiej

Tradycja żydowska interpretuje zmagania patriarchy wielopłaszczyznowo. Komentarze pisane w duchu alegorycznym odczytują tu zapowiedź przyszłych walk potomków Jakuba podczas wygnania¹⁶. Lektura literalna nakierowuje na pragnienie uzyskania przez Jakuba potwierdzenia błogosławieństwa, które podstępnie wydarł bratu. Postać nieznanego przeciwnika we współczesnym hebrajskim przekładzie *Księgi Rodzaju* to „ktoś obcy”, kto mówi do patriarchy: „Walczyłeś z Boskością i z ludźmi – i pokonałeś”¹⁷. Słowa „z Boskością” wyjaśniane są też jako „z aniołem”, „z aniołem Boga”¹⁸. Jakub nie poznaje imienia anioła, ponieważ: „Anioł istnieje tylko po to, aby wykonywać wolę Boga, a jego «imię» jest odbiciem misji, którą ma do wykonania. Pytając o «imię», Jaakow chciał poznać naturę misji anioła, ale anioł odparł, że nie ma żadnego ustalonego imienia, gdyż imiona zmieniają się zależnie od zadania, jakie Bóg wyznacza aniołowi”¹⁹.

¹⁵ Zob. G. Ravasi, dz. cyt., s. 195-196.

¹⁶ Zob. Chamisza *Chumsze Tora. Chumasz Pardes Lauder. Księga Pierwsza Bereszit. Przekład Pięcioksięgu z języka hebrajskiego opatrzonego wyborem komentarzy Rabinów oraz hebrajski tekst komentarza Rasziego z punktacją samogłoskową i Haftary z błogosławieństwami*, oprac. S. Pecaric, tł. E. Gordon, Kraków 2001, s. 210.

¹⁷ Tamże, s. 212.

¹⁸ Tamże, s. 210.

¹⁹ Tamże, s. 212.

W komentarzu Rasziego²⁰, „kimś obcym”, zmagającym się z Jakubem, jest anioł opiekuńczy strzegący jego brata Ezawa. Patriarcha wymusza na nim siłą potwierdzenie praw do wykradzionego ojcowskiego błogosławieństwa. Słońce wschodzi po walce specjalnie dla Jakuba, by uleczyć jego zwichnięte ścięgno. W zmianie imienia Jakuba na Izrael Raszi widzi potwierdzenie otrzymanego prawa do błogosławieństwa²¹.

Baal ha-Turim²² komentuje zwichnięcie nogi Jakuba w tym sensie, że anioł chciał sprawdzić, czy patriarcha jest tak jak on, również aniołem. Dotknął więc jego stawu biodrowego, by przekonać się, czy jest ruchomy²³.

W żydowskich przekazach legendarnych tajemniczy nieznamy to archanioł Michał, który ukazuje się Jakubowi pod postacią pasterza i prosi o pomoc w przeprowadzeniu stada owiec na drugą stronę potoku Jabbok. Pomimo że Jakub wytrwale pracuje przez całą noc, zwierząt do przeprawy nie ubywa. Patriarcha traci więc cierpliwość, oskarża go o czary i wszczyna zawziętą walkę. „Kurz wzniecony przez zapaśników wzniósł się do samego tronu Boga”²⁴. Siły przeciwników okazują się nierówne, ponieważ po stronie archanioła Michała, wielkiego jak jedna trzecia świata, stoją dowodzone przez niego zastępy anielskie. Wtedy do walki wkracza Bóg, by obronić Jakuba: „Widząc, że nie jest mu pisane zwycięstwo nad Jakubem, archanioł dotknął zagłębienia jego uda i skaleczył je, a Bóg go za to skarcił”²⁵. Archanioł Rafał leczy ranę patriarchy, a Bóg ustanawia Michała stróżem rodu Izraela. Gdy nastaje świt, patriarcha nie chce puścić Michała, ale wymusza na nim błogosławieństwo. Błogosławiąc Jakuba, archanioł przepowiada

²⁰ Raszi: rabin Szlomo ben Icchak (1040-1105) autor najważniejszych żydowskich komentarzy do Tory.

²¹ „It shall no longer be said that the blessings came to you through supplanting and subtlety but through noble conduct and in an open manner. Because later on the Holy One, blessed be He, will reveal Himself to you at Bethel and will change your name. There He will bless you, and I shall be there and admit your right to them (the blessings). [...] the angel wept and made supplication unto him (Jacob). What was the subject of this supplication? This is stated in the next verse: “At Bethel He will meet us and there He will speak with us” – implying the request, “Wait until He will speak with us there”, and then I will admit your right to the blessings.” Jacob, however, would not agree to this, and against his own wish he had to admit his right to the blessings” -*Chumash with Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary*, translated into English and annotated by Rabbi A. M. Silbermann in collaboration with Rev. M. Rosenbaum, Feldheim Publishers Ltd, Jerusalem (5745) 1985, vol. I – *Bereshit*, s. 160.

²² Baal ha-Turim: rabin Jacob ben Asher (ok. 1269 – ok. 1343) wybitny talmudysta, autor literatury halachicznej.

²³ „The angel did this to see if Jacob was also an angel like him. [He wanted to see] whether Jacob had [knee] joints, because angels do not have knee joints” – *Baal Haturim Chumash The Torah with the Baal Haturim's Classic Commentary*, Translated, Annotated, and Elucidated by Rabbi Avie Gold, Initial Translation of the Baal Haturim by Rabbi Eliyahu Touger, Artscroll Series – Mesora Publications Ltd, Brooklyn New York, 1999, vol. I – *Bereshit*, s. 305.

²⁴ L. Ginzberg, *Legendy żydowskie. Księga Rodzaju*, tł. J. Jarniewicz, Warszawa 1997, s. 196.

²⁵ Tamże, s. 245-248.

mu zmianę imienia: „Już nie będziesz nazywał się Jakub, lecz Izrael, albowiem szczęśliwy jesteś, z niewiasty zrodzony, który wszedłeś do niebiańskiego pałacu i wyszedłeś stamtąd z życiem”²⁶.

Tradycja żydowska w tajemniczym wojowniku widzi też szalejącego z niewawiści szatana Semaela, który rzuca się na Jakuba, by go pokonać. Nie może jednak zwyciężyć patriarchy, ponieważ po jego prawicy stoi Abraham, a po lewicy Izaak. Gdy Semael postanawia wycofać się z walki, Jakub go nie chce puścić. Dlatego: „Szatan musiał uznać pierworództwo, które Jaakow odkupił od Esawa i błogosławieństwo, którym obdarzył go ojciec. Semael rzekł do niego: Niech twe imię odąd będzie Jisrael, bo walczyłeś z bóstwami i z ludźmi, i pokonałeś ich”²⁷.

Wymowa walki Jakuba z nieznanym przeciwnikiem w tradycji chrześcijańskiej

Tradycja chrześcijańska również interpretuje sens walki wielowymiarowo. Nieznajomy przeciwnik to anioł oraz Bóg. We współczesnym katolickim i ekumenicznym międzynarodowym komentarzu do *Pisma Świętego* czytamy, że Jakub walczy z Bogiem: „Jakub dostąpił zaszczytu zmagania się z Bogiem jako równy partner. Z walki tej wychodzi okaleczony, ale zwycięża, kiedy domaga się i otrzymuje błogosławieństwo nie tylko dla siebie, lecz również dla Izraela jako przyszłego narodu. [...] Cała ta scena jest zapowiedzią przymierza, które ma zostać zawarte na Synaju”²⁸.

Katolicki komentarz biblijny podkreśla zagadkowość sceny i również odnosi ją do relacji Jakuba z Bogiem:

Centralne wydarzenie, walka z „mężem”, do dzisiaj zachowuje swój tajemniczy charakter (wcale nie jest jasne, kto był ostatecznym zwycięzcą!) [...] to tajemnicze opowiadanie jest odnoszone do Jakuba i pojmowane jako jego zmaganie się z Bogiem. [...] Wzmianka o wschodzie jutrzeńki [...] wskazuje, że pierwotnie przez istotę tę rozumiano jakiegoś demona, który mógł działać jedynie w nocy²⁹.

²⁶ Tamże, s. 196.

²⁷ M.J. Bin Gorion, *Żydowskie legendy biblijne*, tł. R. Stiller, Gdynia 1996, t. 1, s. 248.

²⁸ *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. nauk. wyd. oryg. William R. Farmer i in., red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 301.

²⁹ *Katolicki komentarz biblijny*, red. nauk. wyd. oryg. Raymond E. Brown, Joseph A. Fitzmyer, Roland E. Murphy, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, tł. K. Bardski i in., Warszawa 2001, s. 54-55.

W interpretacji chrześcijańskiej, badającej sensy psychologiczne, pojawia się myśl o wyrzutach sumienia oraz lękach ścigających patriarchę po popełnieniu oszustw wobec ojca i brata: „To Bóg, w postaci wyrzutów sumienia i lęków o nieznaną przyszłość, wydawał się walczyć z Jakubem”³⁰. Jakub musi nauczyć się zaufania do Boga, „zaufania pozbawionego lęku przed nocą, wodą, niepewnością i niebezpieczeństwami”³¹.

Nocna potyczka otrzymuje też wymiar moralny. W twardych zmaganiach dokonuje się bowiem wewnętrzna przemiana człowieka podstępnego i nieuczciwego w wiernego Bogu protoplastę rodu Izraela: „Opis tej walki miał nauczyć potomnych, że pozornie można zwyciężyć Boga, ale człowiek wychodzi z tego zwycięstwa okaleczony”³².

Perykopa Rdz 32,25-33 interpretowana jest również w kontekście życia duchowego, jako dialog modlitewny i błaganie Boga o łaskę: „scena znad potoku Jabbok staje się przypowieścią na temat spotkania z Bogiem, oraz na temat modlitwy jako zmagania, jako dramatycznego wchodzenia w tajemnicę”³³. W medytacji ignacjańskiej Józef Augustyn zwraca uwagę na samotność serca, konieczną dla zaistnienia modlitewnej przestrzeni spotkania człowieka z Bogiem (Jakub pozostaje sam): „Kiedy człowiek zostaje «sam na sam ze sobą», zostaje «sam na sam z Bogiem». I w takiej właśnie chwili «Ktoś» – jakaś Tajemnicza Istota – zмага się z nim. [...] Bóg wchodzi w tę przestrzeń ze swoim Słowem, ze swoją miłością”³⁴. Walka staje się synonimem cierpienia związanego z ciężką próbą, przez którą przechodzi człowiek oczyszczany mocą miłującego Boga. Postawa patriarchy stanowi wzór wewnętrznego radykalizmu, determinacji i konsekwencji – zмага się z przeciwnikiem nieprzerwanie aż do świtu, a następnie przymusza do udzielenia błogosławieństwa: „Bóg zostaje do końca z tymi, którzy Go szukają. Boga znajdują tylko ci, którzy Go głęboko i szczerze pragną”³⁵.

W nurcie interpretacji alegorycznej i mistycznej istota zmagania patriarchy również jest odnoszona do sfery duchowej. Nagromadzenie negatywnych elementów (ciemność, nieznaną postać, lęk, rwący potok, samotność, walka) sprawia, że dla Ojców Kościoła walka z aniołem stanowi typ walki duchowej, a mistycy hiszpańscy dostrzegają tu paralelę do nocy ciemnej, przeżywanej przez człowieka w trakcie wewnętrznego oczyszczania przez Boga³⁶.

³⁰ T. Hanelt, dz. cyt., s. 57.

³¹ G. Ravasi, dz. cyt., s. 198.

³² P.C. Bosak, *Leksykon...*, s. 664.

³³ G. Ravasi, dz. cyt., s. 198.

³⁴ J. Augustyn, *Adamie, gdzie jesteś? Rozważania rekolekcyjne oparte na pierwszym tygodniu Ćwiczeń duchownych św. Ignacego Loyoli*, Kraków 1996, s. 49.

³⁵ Tamże, s. 53.

³⁶ Zob. G. Ravasi, dz. cyt., s. 201.

Walka Jakuba z aniołem komentowana jest też w kontekście nowotestamentowym przez porównanie jej do modlitwy Chrystusa w Ogrójcu. Podobieństwa są oczywiste (ciemność, lęk, samotność, cierpienie, potok Jabbok, potok Cedron). Oczywiste są też różnice. Jakub woła Boga chce nakłonić do swojej, natomiast Chrystus pragnie powierzyć siebie woli Ojca. Dlatego Jakub nie dowie się, jakie jest imię przeciwnika, natomiast Chrystus otrzyma Imię, na które zegnie się każde kolano (Flp 2,10-11)³⁷.

Walka Jakuba z aniołem w piosence Jacka Kaczmarskiego

Piosenka pt. *Walka Jakuba z aniołem* (1979), stanowiąca poetycką reinterpretację perykopy Rdz 32,25-33, jest utworem stroficznym. Składa się z czterech zwrotek oraz dwóch dwuwersowych refrenów. Specyficzną warstwę brzmieniowo-rytmiczną utworu współtworzy zmienna długość strof (wahania od 4 do 6 wersów), sylab w wersach (od 10 do 11 sylab) oraz zestrojów akcentowych (od 4 do 6), a także rymy (dokładne i niedokładne). W efekcie tego zabiegu, charakteryzującego się rozluźnieniem rygorystyki wersyfikacyjnej, powstaje wrażenie pewnej swobody, naturalności przekazu, a zarazem także jego dramatyzmu.

Wydarzenie opowiadane jest przez kogoś, kto z perspektywy czasowej (częste użycie czasu przeszłego np. ‘walczył’, ‘wołał’, ‘uległ’) relacjonuje przebytą już ciężką walkę. Poeta wprowadza odbiorcę *in medias res* – opisując nocne zmagania patriarchy, nie informuje o jego wcześniejszych poczynaniach ani o aktualnej trudnej sytuacji, oraz ogarniającym go nastroju przerażenia. Ten artystyczny zabieg sprawia, że opisane wydarzenie funkcjonuje niejako autonomicznie, w oderwaniu od biblijnego kontekstu oszukania brata, podstępnego wyłudzenia pierworództwa od ojca, zatargów z teściem i lęku przed spotkaniem z Ezawem. Od swojego odbiorcy Kaczmarski oczekuje bowiem określonej wiedzy biblijnej, niekiedy nawet erudycji, ale stawiając takie wymagania, naraża się niejednokrotnie na niezrozumienie. Całą scenę relacjonuje zdystansowany do opisywanych wydarzeń podmiot – zewnętrzny obserwator, który pojawia się na początku i końcu utworu. W części środkowej natomiast słyszymy pełen napięcia, przerażający się w kłótnię, dialog między Jakubem a Bogiem.

Przedstawiona sytuacja liryczna obrazuje spotkanie dwóch postaci na bydlęcej, zakurzonej drodze. Sceneria ma wymiar bardziej symboliczny niż konkretny, ponieważ biblijna narracja oraz rekwizyty nasuwające ciąg negatywnych skojarzeń zostały zredukowane do minimum. Nie ma ani informacji o przeprowadzeniu przez Jakuba rodziny, służby i trzód na drugą stronę rzeki, ani opisu ciemności nocy, ani potoku Jabbok, ani wzmianki o wschodzącym słońcu, stanowiącym nie

³⁷ Zob. R. Cantalamessa, *Wspominając błogosławioną Mękę. Wielkopostne rozważania dla domu papieskiego*, tł. T. Bargiel, Kraków 2007.

tylko dosłownie, ale też w wymiarze alegorycznym, koniec zmagania. Sens przekazu lirycznego skupia się dzięki temu na dwóch walczących ze sobą postaciach. Epitet pejoratywny ‘bydlęca droga’ i wzmianka o ‘pyłe z drogi’, charakteryzujące miejsce zdarzenia, prowadzi do refleksji, iż spotkanie jest wyjątkowe z tego względu, że teofania³⁸ nie dzieje się w przestrzeni sakralnej. Złamane zostały przekonania o możliwości obcowania z Bogiem jedynie w specjalnie przeznaczonych do tego miejscach. Bóg gwałtownie i niespodziewanie wkracza w życie człowieka tam, gdzie on się aktualnie znajduje, nawet jeżeli jest to tylko zwykła, brudna od kurzu droga. Podobnie jak w narracji biblijnej, następuje swoiste przemieszanie kategorii *sacrum* i *profanaum*.

Dominantą estetyczną piosenki jest poetyka kontrastów, doskonale oddająca tajemniczość oraz niezwykłość przedziwnego spotkania: Bóg – człowiek, boskość – człowieczeństwo, cuchnący kaftan – szaty mieniące się złotem, świetliste skrzydło – spocone czoło, ziemskość – niebiańskość, czystość – brud, ciało nieziemskie – ciało ludzkie, doskonałość – niedoskonałość, bluźnierstwo – błogosławieństwo, niewola – wolność.

Piosenka nie pozostawia wątpliwości co do osoby tajemniczego wojownika, potykającego się z patriarchą. Tytuł wskazuje na anioła, ale Jakub szybko przekonuje się, że pod jaśniejącą postacią objawił się sam Bóg:

A kiedy walczył Jakub z aniołem
I kiedy pojął, że walczy z Bogiem³⁹

Wojownik ma bowiem ‘ciało nieziemskie’, ‘świetliste skrzydła’, a jego szaty mienia się złotem. Tym lakonicznym opisem, sprowadzonym do zaledwie kilku detali, poeta uzupełnia narrację starotestamentową, która nie podaje szczegółów wyglądu tajemniczego przeciwnika. Epitety użyte w opisie nasuwają ciąg skojarzeń kulturowych: „W starożytnej ikonografii skrzydła były symbolem tego, co duchowe, boskie i transcendentne. Skrzydlata istota jest bytem duchowym”⁴⁰. W *Biblii* mają znaczenie nadprzyrodzone jako ‘skrzydła Boga’ i w tym kontekście są powiązane z myślą o opiece Boskiej nad ludźmi, ochronie, odkupieniu, przychylności i miłości. Złoto symbolizuje to, co drogocenne, rzadkie, trwałe, silnie związane z bogactwem i władzą królewską. W *Biblii* ma odniesienia do przybytku, świątyni oraz sfery *sacrum*. „W biblijnych wyobrażeniach wartość

³⁸ Zob. *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B. Metzger, M. Coogan, konsult. wyd. pol. W. Chrostowski, tł. A. Karpowicz i in., Warszawa 1997, hasło ‘teofania’, s. 759-760.

³⁹ J. Kaczmarek, *Antologia poezji*, red. K. Nowak, wstęp K. Gajda, K. Nowak, Warszawa 2012, s. 112. (Wszystkie cytaty z utworu za tym wydaniem).

⁴⁰ *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, red. L. Ryken, J. Wilhoit, T. Longman III, tł. Z. Kościuk, Warszawa 2003, hasło ‘skrzydło’, s. 918.

złota jest tak wielka, że może ono nawet symbolizować Boga⁴¹. Postać opisana w piosence ma świetliste skrzydła i złote, mieniące się szaty, czyli przynależy do sfery jasności i światła, będącej atrybutem wiązanim z boskością: „Światłość jest również symbolem Boga⁴², jest też obrazem Jego chwały, transcendencji, dobroci, błogosławieństwa.

Bóg w utworze przybiera postać anioła, a zarazem „pasterza, lecz o rękach gładkich”. Kaczmarek dookreśla tożsamość przeciwnika, przez co nie pozostawia miejsca na domysły. Obraz Boga jako dobrego pasterza jest silnie zakorzeniony w tradycji biblijnej. Odsyła do bogatej symboliki widzącej w Bogu pasterza narodu wybranego. Psalmista mówi: „Pan jest moim pasterzem, nie brak mi niczego” (Ps 23,1). W ewangeliach Jezus Chrystus porównuje siebie do dobrego pasterza oddającego życie za trzodę, którą w wymiarze symbolicznym jest ludzkość⁴³.

Epitet obrazotwórczy ‘gładkie ręce’, charakteryzujący Boga-pasterza, można interpretować dosłownie, odczytując takie cechy, jak delikatność czy subtelność. Zawiera on w sobie pewien paradoks, ponieważ człowiek mający gładkie ręce nie pracuje ciężko fizycznie. W kontekście historii Jakuba odsyła również do momentu oszukania niedowidzącego ojca i wyłudzenia błogosławieństwa. Delikatny Jakub owinął swoje gładkie ręce skórą kozłą, by Izaak nie wykrył podstępny (Rdz 27,23: „Nie rozpoznał jednak Jakuba, gdyż jego ręce były owłosione jak ręce Ezawa”).

Pomimo że wiele zostało dopowiedziane do biblijnej narracji (anioł i pasterz to Bóg), wiele w dalszym ciągu pozostaje w przestrzeni tajemnicy, która do końca nie będzie objawiona. Poeta nie wyjaśnia, dlaczego Bóg zniża się do postaci zarazem ludzkiej i anielskiej, by na bydlęcej drodze potykać się z Jakubem i wreszcie mu ulec.

Obie postaci zestawione są na zasadzie kontrastu, wydobywającego różnice między boskością a człowieczeństwem, doskonałością a ułomnością oraz duchowością a cielesnością. Wygląd Jakuba, podobnie jak Boga, został scharakteryzowany zaledwie kilkoma słowami, które przede wszystkim wskazują na człowieczeństwo. Czoło patriarchy poci się od nadmiernego wysiłku, a jego kaftan w niczym nie przypomina szat jaśniejących złotem, ale cuchnie kozim tłuszczem:

A kaftan jego cuchnął kozim tłuszczem
A szaty Pana mieniły się złotem (s. 112)

⁴¹ Tamże, hasło ‘złoto’, s. 1184.

⁴² Tamże, hasło ‘światło’, s. 986.

⁴³ Zob. np. J 10,27-28a: „Moje owce słuchają mego głosu, a Ja znam je. Idą one za Mną i Ja daję im życie wieczne”.

Ta niedoskonała ludzka cielesność, obnażająca słabości ułomnej natury, kontrastuje z nieziemską postacią Boga. Plastyczność opisu walki nasuwa skojarzenia z antycznymi posągami walczących zapaśników. Tajemniczy jest powód walki. W utworze nie pada odpowiedź na pytanie, dlaczego Bóg, pełen majestatu oraz mocy, pojedynkuje się ze słabym człowiekiem i wreszcie dlaczego mu na koniec błogosławi. Dysproporcja między mocą Boga a słabością Jakuba jest tak wielka, że zwycięstwo wydaje się być przesądzone.

Ukazane w piosence cechy charakteru patriarchy stanowią połączenie tradycji starotestamentowej oraz reinterpretacji poetyckiej. Jakub wykazuje krańcową determinację, zawziętość i nieustępliwość, a zarazem butę i pewność siebie. Zapamiętały we wściekłości, donośnym krzykiem, rozkazami i groźbami usiłuje wymusić na Bogu błogosławieństwo. Słowa „daj mi Panie bo nie puszczę/ Błogosławieństwo na teraz i na potem” stanowią parafrazę słów „Nie puszczę cię, dopóki mi nie pobłogosławisz” (Rdz 32,27b). Przypominają scenę błogosławieństwa podstępem wydartego bratu. Teraz patriarcha chce je siłą wydrzeć Bogu.

Świadomość walki z samym Bogiem nie poraża Jakuba, ale prowokuje do wszczęcia kłótni i oskarżania Go o życiowe niepowodzenia. Kaczmarski znów uzupełnia biblijną perykopę dialogiem, jaki rozgrywa się między wojownikami, którzy w ferworze walki krzyczą, obrzucając się wzajemnie ciężkimi oskarżeniami. Bóg zarzuca Jakubowi łamanie praw i bluźnierstwa, co jest zgodne z historią biblijnego Jakuba, przebiegłego oszusta:

[...] łamiesz moje prawa
I żądasz jeszcze abym sam z nich zakpił
Ciebie co bluźnisz grozisz błogosławił (s. 112)

Słyszac tak surowe oskarżenia, Jakub nie korzy się przed niewspółmiernie silniejszym przeciwnikiem. Wręcz przeciwnie – wypomina Mu swoje ciężkie życie:

– W niewoli praw twych i w ludzkiej niewoli
Żyłem wśród zwierząt obce karmiąc plemię (s. 112)

Epitety ‘ludzka niewola’ oraz ‘obce plemię’, których Kaczmarski nie komentuje, odsyłają do dwudziestu lat ciężkiej pracy u Labana. Poeta reinterpretuje narrację biblijną, wkładając w usta patriarchy najpierw skargi na okrutny los, a następnie szantaż pod adresem Boga:

Jeśli na drodze do wolności stoisz
Prawa odrzucę precz a Boga zmienię (s. 112)

Patriarcha nie korzy się przed Bogiem, ale mierzy się z Nim jak równy partner. Boga można zmienić, można też odrzucić Jego przykazania, jeżeli nie spełni oczekiwań ludzkich, stając na drodze do upragnionej wolności. Relacja z Bogiem jest ważna w takim wymiarze, w jakim zaspokajają pragnienia oraz oczekiwania ludzkie. Te słowa piosenki przywodzą na myśl modlitwę patriarchy, w której trzykrotnie pada słowo-warunek ‘jeżeli’ (Rdz 28,20-21: „Jeżeli Pan Bóg będzie ze mną, strzegąc mnie w drodze, w którą wyruszyłem, jeżeli da mi chleb do jedzenia i ubranie do okrycia się i jeżeli wrócę szczęśliwie do domu ojca mojego, Pan będzie moim Bogiem”). Przymierze jest relacją dwustronną, wymaga zgody oraz zaangażowania obu partnerów.

Kaczmarek wybiórczo reinterpretuje perykopę biblijną, ponieważ nie wspomina o zmianie imienia ‘Jakub’ na ‘Izrael’, bardzo istotnej dla wymowy całej walki. W piosence natomiast patriarcha walczy o wolność, która jest dla niego wartością cenniejszą od wiary oraz religii. Okazuje się, że Bogu zależy na Jakubie, dlatego w końcu ulega szantażowi i błogosławi mu, ale zarazem go okalecza:

Bóg uległ i Jakuba błogosławił
Wprzód mu odjąwszy władzę w jednej nodze
By wolnych poznać po tym że kulawi (s. 112)

Słowa kończące piosenkę zawierają paradoksalną pointę – wolność kojarzy się przecież z siłą i potęgą, a kalectwo – ze słabością oraz koniecznością zdania się na innych. Mogą też w kontekście metaforycznym sugerować, iż wartość, jaką jest ludzka wolność, musi być zdobyta z ogromnym trudem i okupiona cierpieniem, a nawet wydarta siłą. Pomimo że cały album *Raj* był interpretowany w odniesieniu do sytuacji politycznej Polski lat osiemdziesiątych XX wieku, ta pointa nie traci na aktualności.

Zakończenie

Jacek Kaczmarek subiektywnie reinterpretuje biblijny motyw walki Jakuba z aniołem. Podobieństw do *Biblii* jest dużo (dwie pojedynkujące się postacie, zażarta bitwa, błogosławieństwo, kalectwo patriarchy, tajemniczość sceny, wiele niedopowiedzeń, brak wyjaśnienia, dlaczego Bóg pojedynkuje się z Jakubem i dlaczego wreszcie, pomimo że jest silniejszym przeciwnikiem, ulega mu, jednocześnie go okaleczając). Poeta opuszcza liczne istotne szczegóły biblijnej narracji (noc, świtanie jutrzeńki, zmiana imienia, nazwa Penuel, zakaz spożywania ścięgnię stawa biodrowego). Różnice wobec *Biblii* widzimy też w charakterystyce bohaterów, ich dialogu (szczegóły wyglądu zewnętrznego, zażarta kłótnia między Bogiem a Jakubem) oraz w poincieniu utworu.

Wymowa piosenki nie nawiązuje do tych nurtów tradycji żydowskiej, które w postaci nieznanego przeciwnika widzą anioła opiekuńczego Ezawa, archanioła Michała czy szatana Semaela. Utwór nie rozwija wątku uporczywego pragnienia Jakuba, związanego z potwierdzeniem prawa do błogosławieństwa ojcowskiego. Poeta nie komentuje sceny alegorycznie (jako zapowiedzi przyszłych walk narodu żydowskiego).

Walka Jakuba z aniołem Kaczmarek nie wpisuje się również w nurt tradycji chrześcijańskiej, komentującej scenę w wymiarach: psychologicznym (wyrzuty sumienia i lęki), alegorycznym (alegoria modlitwy i walki duchowej), mistycznym (ciemna noc ducha) oraz moralnym (przemiana wewnętrzna dokonująca się poprzez cierpienie).

Piosenka bliska jest tym komentarzom (żydowskim oraz chrześcijańskim), które w nieznanym przeciwniku widzą Boga czy też Boskość pod postacią anioła. Jej oryginalność wiąże się z wymową walki, ponieważ sensem zmagania patriarchy poeta czyni wolność jako nadrzędną wartość w ludzkim życiu. Zwycięzącą w tym kontekście okazuje się okaleczony Jakub. Słaby człowiek wygrywa z potężnym Bogiem, ponieważ odważył się zawalczyć w imię wolności i wykażał się krańcową determinacją.

Motif of Jacob wrestling with the angel in Jacek Kaczmarski's song towards Jewish and Christian traditions

Summary

The purpose of this publication is the interpretation of the song of Jacek Kaczmarski titled *Jacob wrestling with the angel* which shows the specificity of the poet's view of the biblical theme. In the first part of the article, I discuss the figure of the Patriarch Jacob in the Bible and culture. Then I present the patriarch's wrestling with an unknown opponent as it is shown in Jewish and Christian commentaries. In the interpretation of Kaczmarski's song, I draw attention to the differences and similarities with the Scriptures and with Jewish and Christian interpretations. Kaczmarski creatively reinterprets the biblical theme. The song does not follow Jewish interpretations which see the unknown opponent as a guardian angel of Esau, archangel Michael or Satan. Nor does it follow Christian interpretations (psychological, allegorical, spiritual, mystical). The poem is close to these comments (Jewish and Christian), which in the wrestling opponent see God in the form of an angel and a shepherd. Kaczmarski's interpretation is unique, for in his poem the main purpose of the struggle is freedom – an overriding value in human life. The winner turns out to be a crippled Jacob. The weak man wins with God because he dared to fight for freedom.

Keywords

Bible in literature and culture, Jacek Kaczmarski, Jacob wrestling with the angel

Słowa kluczowe

Biblia w literaturze i kulturze, Jacek Kaczmarski, walka Jakuba z aniołem

Bibliografia

- Apokryfy Starego Testamentu*, tł. A. Kondracki i in., oprac. i wstępy R. Rubinkiewicz, Warszawa 2000.
- Augustyn J., *Adamie, gdzie jesteś? Rozważania rekolekcyjne oparte na pierwszym tygodniu Ćwiczeń duchownych św. Ignacego Loyoli*, Kraków 1996, s. 49.
- Baal Haturim Chumash The Torah with the Baal Haturim's Classic Commentary*, Translated, Annotated, and Elucidated by Rabbi Avie Gold, Initial Translation of the Baal Haturim by Rabbi Eliyahu Touger, Artscroll Series – Mesora Publications Ltd, Brooklyn New York 1999, vol. I – *Bereshit*.
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 1994.
- Bin Gorion M.J., *Żydowskie legendy biblijne*, tł. R. Stiller, t.1, Gdynia 1996.
- Bocian M., *Leksykon postaci biblijnych. Ich dalsze losy w judaizmie, chrześcijaństwie, islamie oraz w literaturze, muzyce i sztukach plastycznych*, tł. J. Zychowicz, Kraków 2000.
- Bosak P.Cz., *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015.
- Cantalamesa R., *Wspominając błogosławioną Mękę. Wielkopostne rozważania dla domu papieckiego*, tł. T. Bargiel, Kraków 2007.
- Chamisza Chumsze Tora. Chumasz Pardes Lauder. Księga Pierwsza Bereszit. Przekład Pięcioksięgu z języka hebrajskiego opatrzone wyborem komentarzy Rabinów oraz hebrajski tekst komentarza Rasziego z punktacją samogłoskową i Haftary z błogosławieństwami*, oprac. S. Pecaric, tł. E. Gordon, Kraków 2001.
- Chumash with Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary*, translated into English and annotated by Rabbi Abraham Maurice Silbermann in collaboration with Rev. Morris Rosenbaum, Feldheim Publishers Ltd, Jerusalem (5745) 1985, vol. I – *Bereshit*.
- Dźwiniel K., *Piosenki Jacka Kaczmarskiego w aspekcie zagadnienia melosemii*, „Folia Litteraria Polonica” 2(16)/(2012), s. 110-120.
- Gajda K., *Jacek Kaczmarski w świecie tekstów*, Poznań 2013.
- Gajda K., *To moja droga. Biografia Jacka Kaczmarskiego*, Wrocław 2009.
- Ginzberg L., *Legends żydowskie. Księga Rodzaju*, tł. J. Jarniewicz, Warszawa 1997, s. 196.
- Hanelt T., *Antologia postaci biblijnych. Stary Testament*, Poznań 2008.
- Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8381-jacob> [dostęp 04.04.2018].
- Kaczmarski J., *Antologia poezji*, red. K. Nowak, wstęp K. Gajda, K. Nowak, Warszawa 2012.
- Katolicki komentarz biblijny*, red. nauk. wyd. oryg. R. Brown, J. Fitzmyer, R. Murphy, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, tł. K. Bardski i in., Warszawa 2001.
- Krzysztofik M., *Kreacja Dzieciątka Jezus w zbiorze kolęd „Szukamy stajenki” Jacka Kaczmarskiego wobec tradycji kolędy staropolskiej*, w: *Współczesny i dawny obraz dziecka w literaturze i kulturze*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2017, s. 55-69.
- Krzysztofik M., *Tradycja biblijna w programie Raj Jacka Kaczmarskiego*, w: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich, seria III Literatura – Język – Kultura – Historia*, t. 1, *Chrześcijaństwo w literaturze i języku*, red. Z. Abramowicz, K. Korotkich, Białystok 2016, s. 77-104.
- Krzyżanowski J., *Mądrzej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin*, t. III, Warszawa 1975.
- Kulawik A., *Grochowiak nad Jabokiem*, „Roczniki Humanistyczne” (46)/1998, z. 1 spec. s. 583-589.
- Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. nauk. wyd. oryg. W. Farmer i in., red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2000.
- Ravasi G., *Księga Rodzaju (12-50)*, tł. M. Brzezinka, red. T.M. Dąbek, Kraków 1998.
- Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, red. L. Ryken, J. Wilhoit, T. Longman III, tł. Z. Kościuk, Warszawa 2003.

Słownik wiedzy biblijnej, red. B. Metzger, M. Coogan, konsult. wyd. pol. W. Chrostowski, tł. A. Karpowicz i in., Warszawa 1997.

Sobczak E., *Swój własny wróg – mój Bóg*, „Znak” 4(2009), s. 117-126.

Starowieyski M., *Tradycje biblijne. Biblia w kulturze europejskiej*, wstęp G. Ravasi, Kraków 2011, s. 105-106.

Wiroński P., *Wbrew, pomimo i dlatego. Analiza twórczości Jacka Kaczmarskiego*, Kraków 2011.